Vestnik zoologii, **41**(1): 47–52, 2007

УДК 598.2(477.82)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФАУНИ ВОДОПЛАВНИХ ПТАХІВ ВОЛИНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

М. В. Химин

Державне управління охорони навколишнього природного середовища у Волинській обл., вул. Суворова, 20, Луцьк, 43025 Україна
E-mail: eco@voleco.gov.ua

Прийнято 2 листопада 2005

Общая характеристика фауны водоплавающих птиц Волынской Лесостепи. Химин М. В. — Волынская Лесостепь расположена в западной части Украины и занимает площадь приблизительно 10 тыс. км^2. Впервые для исследуемой территории определен видовой состав водоплавающих птиц и статус каждого вида. В результате полевых исследований, проведенных в 1977–2004 гг. и обобщения данных литературы здесь зарегистророванo 43 вида водоплавающих птиц. Среди них 19 видов — гнездящиеся (13 — регулярно гнездящиеся, 3 — нерегулярно, 3 — исчезающие на гнездовье), 11 — на пролете и 13 — залетные (1 — случайно загнездился). Кроме того, 35 видов зарегистрированы на весенних миграциях, 22 — в гнездовый период, 35 — на осенних миграциях, 28 — на зимовке (2 вида — регулярно зимующие, 12 — нерегулярно, 2 — случайно, 12 — условно зимующие). Среди водоплавающих птиц 5 относятся к европейскому типу фауны, 11 — транспалеарктическому, 1 — европейско-китайскому, 8 — сибирскому, 10 — арктическому, 4 — средиземноморскому и 4 — неизвестного происхождения. Из общего количества 7 видов занесено в Красную книгу Украины, 1 — в Европейский Красный список и 3 — в Красный список Международного союза охраны природы.

Ключевые слова: водоплавающие птицы, орнитофауна, Волынская Лесостепь, Западная Украина.

General Characteristics of the Waterfowl Fauna in Volyn Forest-Steppe. Khymyn M. V. — Volyn Forest-steppe is situated on the Western part of Ukraine and occupies territory about 10 000 km^2. Species list of waterfowl and status were identified in the studied territory for the first time. Total of 43 waterfowl species were recorded according to field research during 1977–2004 and bibliogra-phy. Among them, 19 species are breeding (13 species — regular breeding, 3 — irregular breeding, 3 — extinct on breeding), 11 — recorded on passage and 13 — vagrants (1 — accidentally breeding). Besides 35 species registered on spring migrations, 22 — in breeding period, 35 — on autumn migration, 28 — in winter (2 species — regular wintering, 12 — irregular wintering, 2 — accidentally wintering, 12 — conditionally wintering). Structure of fauna types is following: 5 species belonging to European type, 11 — Transpalaearctic, 1 — European-Chinese, 8 — Siberian, 10 — Arctic, 4 — Mediterranean and 4 — not ascertained origin. 7 species of waterfowl included in Red Data Book of Ukraine, 1 — European Red List and 3 — Red List IUCN.

Key words: waterfowl, ornithofauna, Volyn Forest-Steppe, Western Ukraine.

Вступ

Територія Волинського Лісостепу розташована у Центральній Європі, в межах західної частини України, у північно-західній частині лісостепової зони і належить за фізико-географічним поділом до області Волинської височинної лісостепової фізико-географічної області Західно-Української фізико-географічної провінції. Ця територія межує з Волинським Поліссям на півночі, Житомирським Поліссям на сході, Малим Поліссям на півдні і Люблінською височиною (Польща) на заході, яка є фактично продовженням Волинської височини. Досліджувана територія займає площу близько 10 тис. км^2.

Водоплавні птахи як найбільш рухливі елементи водно-болотних угідь можуть слугувати своєрідними індикторами стану навколишнього природного середовища.

Орнітофауна досліджуваного регіону, зокрема водоплавних птахів, залишалася до останнього часу недостатньо вивченою (Страутман, 1963; Татаринов, 1973; Лысенко, 1991), хоча на його частині, зокрема на Сокальщині (Львівська обл.), були зроблені узагальнення ще у XIX ст. (Бокотей, 1992).

Був відсутній навіть список водоплавних птахів Волинського Лісостепу; відсутні дані про запаси мисливської водоплавної орнітофауни; практично не приділялася увага аспектам їхньої охорони, зокрема виділенню пріоритетних територій, важливих для збереження водоплавних птахів. Актуальність досліджень також пов'язана з сучасними завданнями удосконалення національного та міжнародного природоохоронного законодавства, посиленням міжнародного співробітництва у галузі екології (Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі, Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, розробка та впровадження заходів, пов'язаних з виконанням конвенцій та угод, ратифікованих Україною).

Матеріал і методи

Для встановлення видового складу та статусу перебування водоплавних птахів Волинського Лісостепу проаналізовано літературні джерела та проведено польові роботи зі збирання матерілу з їхнього поширення протягом 1977–2004 рр. на території Волинської, Львівської, Рівненської та Хмельницької областей (Каталог..., 1989, 1991; Волове..., 1993; Химин, 1993 б; Troglodytes, 1994, 1995, 1996, 1997; The EBCC..., 1997).

У відповідності до основних вимог до біогеографічних (орнітогеографічних) досліджень при вивченні поширення водоплавних птахів на території Волинськго Лісостепу використовували 2 підходи: таксономічний, за яким досліджували угруповання водоплавних птахів, і географічний, за яким вивчали закономірності їхнього поширення. При цьому проводили дослідження з інвентаризації видового складу водоплавних птахів, визначення їхнього населення на досліджуваній території та структури орнітокомплексів.

Основний матеріал з фауни водоплавних птахів збирали шляхом візуальних обстежень річкових долин, улоговин, мікропонижень та їхніх компонентів (водойми різного типу, луки та болота). При цьому використовували загальноприйняті методи: картографування, обліку на трансекті, точкових обліків (Bibby et al., 1992; Микитюк, 1996); специфічні методи: обліку гнізд водоплавних птахів у водно-болотних угіддях, моніторингові дослідження на окремих стаціонарах (Химин, 1999). У 1988–1996 рр. проводили польові роботи зі складання Атласу зимуючих птахів Луцького р-ну (Химин, 1993 а, 1997) і Атласу гніздових водоплавних птахів Луцького р-ну.

Результати та обговорення

Всього на території Волинського Лісостепу виявлено 43 види водоплавних птахів, які належать до 20 родів, 5 родин, 5 рядів; їхня таксономія, латинські та українські назви подані за загальноприйнятою в Україні номенклатурою (Фесенко, Бокотей, 2002). Нижче, у таблиці 1, представлено надвидові таксони водоплавних птахів Волинського Лісостепу.

Таблиця 1. Надвидові таксони водоплавних птахів Волинського Лісостепу
Table 1. Superspecies taxa of waterwofl of the Volyn Forest-Steppe

Ряд	Родина	Рід	Кількість видів
Gaviiformes	Gaviidae	*Gavia*	3
Podicipediformes	Podicipedidae	*Podiceps*	4
Pelecaniformes	Pelecanidae	*Pelecanus*	1
Anseriformes	Anatidae	*Branta*	1
		Rufibrenta	1
		Anser	4
		Chen	1
		Cygnus	3
		Tadorna	2
		Anas	7
		Netta	1
		Aythya	4
		Histrionicus	1
		Bucephala	1
		Melanitta	2
		Mergus	3
Gruiformes	Rallidae	*Rallus*	1
		Porzana	1
		Gallinula	1
		Fulica	1

На підставі досліджень водоплавних птахів у різні сезони було визначено їхній статус перебування, що відображено у таблиці 2. Так, 19 із загальної кількості видів є гніздовими (13 — регулярно гніздяться, 3 — нерегулярно, 3 — зникаючі на гніздуванні), 11 — пролітними та 13 — залітними (1 — випадково за-

Таблиця 2. Статус водоплавних птахів на території Волинського Лісостепу
Table 2. Status of the waterfowl in the territory of the Volyn Forest-Steppe

Вид*	Основний статус			Сезон			
	гніздовий	пролітний	залітний	весна	літо	осінь	зима
Гагара червоношия — *Gavia stellata*	–	–	+	+	–	+	–
Гагара чорношия — *Gavia arctica*	–	+	–	+	–	+	++
Гагара полярна — *Gavia immer*	–	–	+	–	–	–	++
Пірникоза мала — *Podiceps ruficollis*	+++++	–	–	+	+	+	++++
Пірникоза чорношия — *Podiceps nigricollis*	+++++	–	–	+	+	+	–
Пірникоза сірощока — *Podiceps grisegena*	+++++	–	–	+	+	+	–
Пірникоза велика — *Podiceps cristatus*	+++++	–	–	+	+	+	++
Пелікан рожевий — *Pelecanus onocrotalus*	–	–	+	–	–	+	–
Казарка чорна — *Branta bernicla*	–	–	+	+	–	–	–
Казарка червоновола — *Rufibrenta ruficollis*	–	–	+	+	–	–	–
Гуска сіра — *Anser anser*	++++	–	–	+	+	+	++
Гуска білолоба — *Anser albifrons*	–	+	–	+	–	+	–
Гуска мала — *Anser erythropus*	–	+	–	+	–	–	–
Гуменник — *Anser fabalis*	–	+	–	+	–	+	–
Гуска біла — *Chen caerulescens*	–	–	+	+	–	–	++
Лебідь-шипун — *Cygnus olor*	+++++	–	–	+	+	+	+++++
Лебідь-кликун — *Cygnus cygnus*	–	+	–	+	–	+	++++
Лебідь малий — *Cygnus bewickii*	–	–	+	–	–	–	+++
Огар — *Tadorna ferruginea*	–	–	+	+	+	+	–
Галагаз — *Tadorna tadorna*	–	–	+	–	–	+	++
Крижень — *Anas platyrhynchos*	+++++	–	–	+	+	+	+++++
Чирянка мала — *Anas crecca*	++++	–	–	+	+	+	++++
Нерозень — *Anas strepera*	++	–	–	+	+	+	–
Свищ — *Anas penelope*	–	+	–	+	+	+	++++
Шилохвіст — *Anas acuta*	++	–	–	+	+	+	++
Чирянка велика — *Anas querquedula*	+++++	–	–	+	+	+	++++
Широконіска — *Anas clypeata*	++++	–	–	+	+	+	–
Чернь червонодзьоба — *Netta rufina*	–	–	+	–	+	–	++
Попелюх — *Aythya ferina*	+++++	–	–	+	+	+	++++
Чернь білоока — *Aythya nyroca*	++	–	–	+	+	+	–
Чернь чубата — *Aythya fuligula*	+++++	–	–	+	+	+	++++
Чернь морська — *Aythya marila*	–	+	–	+	–	+	–
Каменярка — *Histrionicus histrionicus*	–	–	+	+	–	–	–
Гоголь — *Bucephala clangula*	–	+	–	+	–	+	++++
Синьга — *Melanitta nigra*	–	–	+	–	–	+	++
Турпан — *Melanitta fusca*	–	–	+	–	–	+	++++
Крех малий — *Mergus albellus*	–	+	–	+	–	+	+++
Крех середній — *Mergus serrator*	–	+	–	–	–	+	++
Крех великий — *Mergus merganser*	–	+	–	+	–	+	++
Пастушок — *Rallus aquaticus*	+++++	–	–	+	+	+	++++
Погонич малий — *Porzana parva*	+++++	–	–	+	+	+	++
Курочка водяна — *Gallinula chloropus*	+++++	–	–	+	+	+	++++
Лиска — *Fulica atra*	+++++	–	–	+	+	+	++++
Усього	19	11	13	35	22	35	28

Умовні позначення: +++++ — регулярно гніздиться, регулярно зимує; ++++ — нерегулярно гніздиться, нерегулярно зимує; +++ — випадково зимуючий; ++ — зникаючий на гніздуванні, умовно зимуючий; + — присутність виду; – — відсутність виду.

* Послідовність видів наведено за Г. В. Фесенком та А. А. Бокотеєм (2002).

гніздився). Крім того, 35 видів зареєстровані на весняних міграціях, 22 — у гніздовий період, 35 — на осінніх міграціях, 28 — на зимівлі (2 види — регулярно зимуючі, 12 — нерегулярно, 2 — випадково, 12 — умовно зимуючі, тобто їх спостерігали в кінці листопада і протягом грудня).

Додатково необхідно зазначити, що серед водоплавних птахів є види, які на досліджуваній території були зареєстровані лише 1—3 рази протягом останніх 150 років. Серед них, зокрема, гагара полярна — грудень 1848 р.; пелікан рожевий — вересень 1880; казарка чорна — березень 1883; казарка червоновола — квітень 1996, березень 1999, березень 2000; гуска біла — 1930, 1966, квітень 1996; лебідь малий — лютий 2004; галагаз — грудень 1900, листопад 2003; чернь червонодзьоба — листопад 1937; червень 1989; каменярка — березень 1990; синьга — грудень 1854, вересень 1998, листопад 2002; крех середній — листопад 1908, 1991, 2000.

На території Волинського Лісостепу зникаючими на гніздуванні видами водоплавних птахів є шилохвіст — останній факт гніздування відзначений у 1988 р., чернь білоока — 1993 р. і нерозень — 1994 р.

Проведено також розподіл водоплавних птахів Волинського Лісостепу за належністю до певного типу фауни у відповідності до даних Новосибірського БІНа (табл. 3).

За результатами аналізу розподілу водоплавних птахів Волинського Лісостепу за типами фаун, можна зробити певні висновки. Якщо загалом серед досліджуваних птахів найбільше видів транспалеарктичного (25,6%) та арктичного (23,3%) походження, менше сибірського (18,6%) та європейського (11,5%), то у різні періоди року фауністична структура помітно змінюється. Це вказує в першу чергу на постійні динамічні процеси у населенні водоплавних птахів на території Волинського Лісостепу та Палеарктики у цілому.

Так, наприклад, основу гніздової фауни водоплавних птахів становлять види транспалеарктичного (40%) та європейського (25%) походження, менший відсоток (15%) становлять види європейсько-китайського, середземноморського, сибірського походження, а решту — види, нез’ясованого походження (20%).

Основу пролітної фауни становлять види, віднесені до сибірського типу (54,5%), решта — арктичного (27,3%) та транспалеарктичного (18,2%) походження.

Серед зимуючих птахів основу складають види, які належать до сибірського (28,6%), транспалеарктичного (25%) та європейського (17,8%) типів фауни, решта — до інших типів.

Основу залітних видів становлять птахи арктичного (53,8%), середземноморського (30,8%), решта — сибірського та транспалеарктичного типів фауни.

Серед водоплавних птахів, що трапляються на території Волинського Лісостепу, 7 видів (пелікан рожевий, казарка червоновола, лебідь малий, огар, чернь білоока, гоголь, крех середній) занесено до Червоної книги України (1994), 1 вид

Таблиця 3. Розподіл водоплавних птахів Волинського Лісостепу за типами фаун
Table 3. Distribution of waterfovl of the Volyn Forest-Steppe by type of fauna

Тип фауни	Усього видів	Серед них			
		гніздові	пролітні	зимуючі	залітні
Європейський	5	5	–	5	–
Транспалеарктичний	11	8	2	7	1
Європейсько-Китайський	1	1	–	–	–
Сибірський	8	1	6	8	1
Арктичний	10	–	3	4	7
Середземноморський	4	–	–	2	4
Нез’ясованого походження	4	4	–	2	–
Усього	43	19	11	28	13

(казарка червоновола) — до Європейського Червоного списку (1991), 3 види (казарка червоновола, гуска мала, чернь білоока — до Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи (2000); 37 видів зазначені в Угоді про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотяних птахів, 14 — у Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (b2), 1 — у Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення.

Протягом останніх 150 років відбулися певні зміни у фауні водоплавних птахів Волинського Лісостепу. Так, зокрема, на досліджуваній території, як і в цілому по Європі, у більшості видів водоплавних птахів відзначена загальна тенденція до зниження чисельності (The EBCC..., 1997), що пов'язано в першу чергу зі зростанням антропогенного впливу (подальше освоєння території, турбування птахів під час ведення рибного господарства та рекреації, полювання і браконьєрство тощо). Разом з тим відбулися і деякі зміни у статусі перебування водоплавних птахів. Зокрема через теплі зими протягом останніх 10–15 років на території Волинського Лісостепу на зимівлі почали з'являтися нові види: чирянка мала, чирянка велика, свищ, попелюх, чернь чубата, які раніше спостерігалися лише у позазимовий період. Очевидно, що завдяки заходам з охорони лебедів в Україні та забороні весняного полювання на водоплавних птахів, відновився ареал лебедя-шипуна та розпочалося природне, хоча і дуже повільне, відновлення гуски сірої. Разом з тим, окремі види водоплавних птахів, які були зареєстровані у Волинському Лісостепу у XIX та початку XX ст. (гагара полярна, пелікан рожевий, казарка чорна), протягом останніх ста і більше років вже не реєструються, але можливість їх зальотів у майбутньому не виключається. Окремі види зникають з гніздування. І навпаки, ті види, що не реєструвалися у минулому, з'явилися протягом останніх десятиліть (казарка червоновола, лебідь малий, каменярка), а огар спостерігався не лише під час зальотів, а навіть зареєстрований на гніздуванні.

На підставі проведених досліджень вперше для території Волинського Лісостепу визначено видовий склад фауни водоплавних птахів (43 види, серед яких 19 — гніздяться, ще 3 — трапляються тут у гніздовий період, але факт випадкового гніздування встановлено лише для одного з них; 30 — мігрує і 13 — періодично або випадково залітають на територію Волинського Лісостепу; 28 — зимують або роблять спроби зимувати) та з'ясовано їхній загальний статус перебування, що є основою для подальших досліджень, аналізів, узагальнень, розробок та впровадження заходів з їхньої охорони і відтворення.

Бокотей А. А. Про роботу Володимира Дзєдушицького «Spis ptaków okolicy Krystynopola i Sokala nad Bugiem» // Беркут. — 1992. — № 1. — С. 97–110.

Волове очко : Каталог орнітофауни західних областей України. Орнітологічні спостереження за 1991–1992 рр. / Ред. М. В. Химин та ін. — Луцьк, 1993. — № 3. — 69 с.

Каталог орнітофауни західних областей України. Орнітофауністичні спостереження за 1977–1988 рр. / Ред. М. В. Химин, І. М. Горбань. — Луцьк, 1989. — № 1. — 101 с.

Каталог орнітофауни західних областей України. Орнітологічні спостереження за 1989–1990 рр. / Ред. М. В. Химин, І. М. Горбань. — Луцьк, 1991. — № 2. — 156 с.

Лысенко В. И. Птицы. Гусеобразные. — Киев, 1991. — 203 с. — (Фауна Украины; Т. 5, вып. 3).

Микитюк А. ІВА програма : Методические рекомендации по организации учета птиц. — Киев, 1996. — 42 с.

Страутман Ф. И. Птицы западных областей УССР. — Львов : Изд-во ЛДУ, 1963. — Т. 1. — 199 с.

Татаринов К. А. Фауна хребетних заходу України. — Львів : Вид-во ЛДУ, 1973. — 257 с.

Фесенко Г. В., Бокотей А. А. Анотований список українських наукових назв птахів фауни України : 2-е вид. — Київ ; Львів, 2002. — 44 с.

Химин М. Атлас зимуючих птахів Луцького району. — Луцьк, 1993 а. — 135 с.

Химин М. Поширення гніздових водоплавних птахів Волинського лісостепу // Волове очко : Каталог орнітофауни західних областей України. — Луцьк, 1993 б. — № 3. — С. 61–63.

Химин М. Резюме до атласу зимуючих птахів Луцького району (1992/93—1995/96) // Troglodytes. Західноукраїнський орнітофауністичний щорічник. — Луцьк, 1997. — № 7. — С. 39—42.

Химин М. В. Моніторинг за станом зимівлі водоплавних та навколоводних птахів у Луцькому районі Волинської області // Зимние учеты птиц на Азово-Черноморском побережье Украины : Сб. материалов XIX Совещ. Азово-Черноморской орнитол. рабочей группы (18—21 февраля 1999). — Мелитополь ; Одесса ; Киев : Wetland International, 1999. — Вып. 2. — С. 68—71.

Bibby C. J., Burgess N., Hill D. Bird Census techniques. — London, 1992. — 257 p.

The EBCC Atlas of European Breeding Birds. Their distribution and abundamce / Eds J. M. Hagemeijer, M. J. Blair. — London : Publ. for the Europ. Bird Census Council by T. & A. Poyser, 1997. — 903 p.

Troglodytes : Каталог орнітофауни західних областей України. Орнітологічні спостереження за 1993 р. / Ред. М. Химин, А.-Т. Башта., І. Горбань, І. Шидловський. — Львів, 1994. — № 4. — 36 с.

Troglodytes : Західноукраїнський орнітофауністичний щорічник / Ред. М. Химин, І. Шидловський. — Луцьк, 1995 ; 1996 ; 1997. — № 5 ; № 6 ; № 7. — 50 с. ; 43 с. ; 43 с.